

XIX АСР ОХИРИ – XX АСР БОШЛАРИДА ҒУЗОР БЕКЛИГИ ТАРИХИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Эргашев Умар Кузиевич

*Иқтисодиёт ва педагогика университети нодавлат таълим муассасаси
мустақил изланувчиси, Қарши шаҳри*

Аннотация: Мақолада Ғузор беклигида кўплаб тарихий воқелик содир бўлганлигини, XIX аср охири – XX аср бошларидаги тарихига доир маълумотлар асосан Бухоро амирлиги Қушбеги архиви хужжатларида ҳамда рус муаллифларининг қайдларини тарихини ёритишда муҳим аҳамияти бўйича айрим истиқболли маълумотлар муҳокама қилинган.

Таянч сўзлар: Қушбеги архиви, “Даҳкара-кент водийси”, “кўчув ўлкаси”, Кўйтан, Бошхурд (Пошхурд), “етти-уруғ”, “жети-уруғ”, “Таърихи Хумаюн”, “наҳри азим” (Катта дарё), “Тарихи Нофей”, фарсах, Якдаста, Додхоҳбек, “босмачи”.

Аннотация В статье рассматривается тот факт, что на станции Гузар происходило много исторических событий, информация об истории конца XIX - начала XX веков в основном содержится в документах архива Кушбеги Бухарского эмирата, а также некоторые многообещающие сведения о ее важном значении в освещении истории Бухарского эмирата, записи российских авторов.

Ключевые слова: Архив Кушбеги, “Дахкара-Кентская долина”, “земля кочевий”, Кейтан, Башхурд (Пошхурд), “семь-урун”, “джети-урун”, “Тарихи Хумаюн”, “наҳри азим “(Большая река),” Тарихи Нофей”, фарсах, Якдаста, Додхоҳбек, “басмачи”.

XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро амирлигининг муҳим маъмурий-худудий бирликларидан бири бўлган Ғузор беклиги ўтмишини ёритиш ўзбек

давлатчилиги тарихини ўрганишда ўзига хос ўрин тутади. Сабаби, табиий иқлими ва географик жойлашувига кўра амирликка қаршли Қашқа ва Сурхон воҳалари, шунингдек, Келиф, Керки каби Амударёнинг ўрта ҳавзаларида жойлашган ҳудудлар аҳолиси орасида ўрин олган Ғузур беклиги минтақада кечган ижтимоий-сиёсий ва этномаданий жараёнларда фаол иштирок этган ҳудуд сифатида билинади. Ўша кезларда бугунги Ғузур тумани билан бирга Қамаш ва Деҳқонобод туманлари ҳудудини қамраб олган Ғузур беклиги ўзининг географик жойлашувига кўра тоғ, тоғолди ва даштлик ҳудудлардан иборат ҳудуд сифатида кўплаб тарихий воқеликларга сахна бўлган.

Аввало шунини айтиб ўтиш керак, Ғузур беклиги тарихи бўйича шу пайтгача олиб борилган илмий тадқиқотларнинг кўлами унчалик ҳам кенг эмас. Айрим илмий ишларни айтмаганда, ушбу беклик тарихи бўйича амалга оширилган изланишлар кўпроқ Қашқадарё воҳаси тарихини ёритиш доирасида олиб борилгани кўзга ташланади. Ғузур беклигининг XIX аср охири – XX аср бошларидаги тарихига доир маълумотлар асосан Бухоро амирлигига тегишли тарихий асарлар ва амирликнинг Қушбеги архиви ҳужжатларида ҳамда рус муаллифларининг қайдларида учраб, Қашқадарё воҳаси тарихи ва этнографияси билан шуғулланган тарихчи, ўлкашунос ва лингвист олимлар ушбу тарихий материалларга мурожаат қилишган. Хусусан, 1840- йилларда Бухоро амирлигида бўлиб, амирлик аҳолисига доир қимматли маълумотлар тўплаган россиялик элчи Н.В. Хаников Бухоро амирлиги аҳолиси ҳақида ёзар экан Қашқадарё воҳасига тегишли маълумотларни ҳам келтириб ўтган бўлиб, ушбу асар амирлик тарихи билан шуғулланувчи тадқиқотчилар учун бирламчи материаллар бера олади. Ушбу муаллиф Бухоро амирлигида асосий шаҳарлар сони 19 та эканини ёзиб, Ғузур шаҳрини ушбу шаҳарлар келтирилган рўйхатнинг охирида кўрсатиб ўтади[1;78-79-Б]. Муҳими шундаки, ушбу рус элчиси амирликнинг марказий ҳудудлари – Бухоро, Зарафшон ва Қашқадарё воҳасида яшайдиган ўзбек уруғларидан деярли барчасининг номларини келтирар экан, Бухоро туманлари ва Қарши беклиги ва унинг

атрофларида яшайдиган батош уруғи вакиллари бундай ўтроқ ҳаёт кечирадиганаҳоли сифатида қайд этиб ўтади[2;64-Б]. Ўша кезларда батошлар Ғузур беклиги ҳудудида ҳам яшаб, нуфузли ўзбек уруғларидан бири сифатида билинган.

XIX асрнинг 60- йилларида Бухоро амирлиги Россия империясига қарам бўлиб қолгач, рус шарқшунос олимлари Қашқадарё воҳасининг тарихи, этнографияси ва географик ўзига хосликларига қизиқар экан Ғузур беклигига доир материалларни тўплаб илм оламига танита бошлаганлар. Ана шундай рус тадқиқотчиларидан бири А.Кун Шаҳрисабз беклигида бўлган кезларда ушбу беклик атрофидаги ҳудудлар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар ёзиб қолдиради[3].

Чор Россияси даврида Туркистон ўлкасида кўплаб тарихий, географик ва этнографик маълумот тўплаган рус муаллифларидан бири Н.А.Маев бўлиб, у келтирган маълумотлар Ғузур беклиги тарихининг қоронғу томонларининг ёритишда асқотади. Унинг қайдларида “Даҳқара-кент водийси” деган жой тилга олинган бўлиб, у Дарбанд амлоклигига бўйсинган ва “кўчув ўлкаси” деган маънони билдириши қайд этилган [4]. Бироқ муаллиф ушбу водийнинг айнан жойлашган ўрни, ҳудудий чегаралари ҳақида ҳеч қандай маълумотлар бермайди. Аслида маҳаллий шахли Даҳпаракент бўлиб, баъзан Даҳпаракен ва шунга яқин шаклларда ҳам талаффуз қилинган бу водийга доир тўлиқроқ маълумотлар рус ҳарбийи, полковник Белявский томонидан қуйидаги шаклда келтириб ўтилади: «Гургандарё ерлари Кўйтан ва Бошхурд (Пошхурд) амлоқдорлиги, яъни аҳоли орасида Дарапакин номли йиғма номга эга бўлган ерлар амиринг туҳфаси сифатида гоҳ Бойсун беклигига гоҳ Ғузур беклигига ўтиб турган». [5;93-94-Б]. Бундан кўринадики, Шерободдарё ҳавзасидаги бир қатор аҳоли масканлари умумий ном билан “Даҳпаракент”, яъни форс-тожикча ном билан “дах-пора-кент” (ўнта қишлоқ) деб аталган ва бу ер вақти-вақти билани Ғузур беклиги таркибига ўтиб турган. Яъни Даҳпаракентнинг ҳудудий яқинлиги Ғузур бекларининг бу ерга ҳудудий даъво қилиб туришига сабаб бўлган.

Бу даврда рус мустамлакачи амалдорлари Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида ўз ҳокимиятини кенг ёйиш, табиий қазилма бойликларини аниқлаб, улардан унумли фойдаланиш мақсадида минтақадаги чекка тоғ ҳудудларига ҳам катта эътибор қарата бошлайдилар. Зарафшон тоғларидан кейин навбатдаги тоғлик ҳудуд – Ҳисор водийсини ўргана бошлаган мустамлакачилар Бухоро амирлигининг кунботардаги ҳудудларидан бири бўлмиш ва Шарқий Бухоро деб юритиладиган жойларга турли экспедициялар уюштиради. Маълумки, Ҳисор тоғ тизмалари Қашқадарё воҳасидаги Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ ва Ғузур бекликларининг шарқий томонларидан ташқари Бойсун, Денов, Шеробод, Қабодиён, Қўрғон-тепа, Кулоб, Балжувон, Ҳисор, Сарижуй каби беклик ва бошқа йирик маъмурий бирликларни ўз ичига олиб, бу ҳудудларда асосан ўзбек ва тожик аҳоли кўпчилигини ташкил этган.

Рус муаллифлари Ҳисор тоғ тизмалари атрофига, айниқса, Ҳисор водийсига ўтадиган йўл Чироқчи – Ғузур бекликлари йўналиши бўйлаб ўтиши, водийда тожик аҳоли анча кўпчилигини ташкил этиши билан бирга турли уруғларга бўлинувчи ўзбекларнинг ҳам салмоғи юқори эканига эътибор қаратганлар. Қизиғи шундаки, бу ҳудудларда ўзбекларнинг деярли барча уруғларини учртаиш мумкин бўлиб, улар бу ердаги бекликлар бошқарувини ўз қўлларида тутиб турганлар. Ҳар бир ўзбек уруғи ўз оқсоқол ва бекларига эга бўлиб, улар амирликнинг бошқа ҳудудларидаги ўзбек уруғларидан деярли фарқланмаган[6;9-10-Б]. Ушбу маълумотларнинг тўғрилигини XX аср ўрталарида Ҳисор тоғ тизмаларидаги аҳоли орасида этнографик тадқиқотлар олиб борган Б.Х. Кармишева тўплаган маълумотлар ҳам тўғрилайди[7;66-122-Б]. Шарқий Бухоро аҳолиси орасида қўнғирот, манғит, батош, дўрман, сарой ва ҳоказо шаклида қайд этилган уруғлар Бухоро, Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхон воҳаларида ҳам яшаб, уларнинг ўтроқлашув жараёни айниқса сўнгги ўрта асрларда анча жадаллашган.

Ғузур беклиги тарихига доир маълумотлар амирликнинг маҳаллий аҳолиси вакиллари томонидан ёзиб қолдирилган тарихий асарларда ҳам у ёки бу даражада

Ўз аксини топган. Жумладан Мирзо Салимбек (1850-1930) “Кашкўли Салимий. Таворихи муттақадимин ва муттахарин” номли асарида Ғузур беклиги ҳақида қисқача маълумотлар келтириб ўтган. Қизиғи шундаки, Мирзо Салимбек Бухоро амирлигининг бир неча бекликларида турли мансабларда ишлаган зиёли киши бўлиб, Яккабоғ беклигида беш йил, Бойсун беклигида икки йил турли лавозимларда ишлаб, Шаҳрисабзда эса бир неча йил ҳоким мансабида бўлиб, Ғузур ва атрофдаги бекликлар ҳаётидан яхши хабардор эди [8;8-Б]. Муаллиф Ғузур тарихига доир маълумотлар анча кам маълумот келтирган бўлса-да, бироқ унинг Қарши, Шаҳрисабз, Бойсун ва атрофларига доир берган қисқача маълумотлари ўша даврдаги сиёсий ва этник жараёнларни ёритишда муҳим аҳамиятга эгадир. Жумладан, Бухоро амири Муҳаммад Раҳимхоннинг вафотидан кейин 1758 йилда тахтга чиққан амир Дониёлнинг олиб борган сиёсати натижасида Нурота ҳокимлигида Тоғаймуродбий буркут ва Ғузурда Жаҳонгир саройларнинг ҳокимликдан олиниб, қатл қилинишлари ҳақида сўз боради[9;288-Б]. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, муаллиф шу воқеаларда кейин амир Дониёл “етти-уруғ” қабиласини Миёнқол (Самарқанднинг шимоли)дан кўчириб, Шаҳрисабз ва Бойсун-Шеробод оралиғидаги ҳудудларга тарқатиб юборганини қайд этади[10;288-Б].

Қизиғи шундаки, бугунги кунда ҳам Ғузур туманида Еттиуруғ деган қишлоқ мавжуд бўлиб, ушбу қишлоқнинг пайдо бўлиши ушбу тарихий воқеликлар билан боғлиқдир. “Етти-уруғ”, “жети-уруғ” каби номлар билан аталган уруғлар бирлашмаси бир қатор туркий халқлар, шу жумладан, қозоқ, қорақалпоқ, нўғой, қирғиз, бошқирд халқлари таркибида учраб, ўзбекларнинг қипчоқ уруғининг “етти-уруғ” тармоғи қуйидагича уруғларни ўз ичига олган: ойтамғали, қўштамғали, сирғали, қамчили, жувонли, саманотли, чўмичли[11;99-Б].

Шунингдек, Бухоро тарихнавислиги мактабининг сўнгги вакилларида бири Муҳаммад Содиххўжа Гулшаний 1909 йилда форс-тожик тилида ёзган “Таърихи Хумоюн” асарида Бухоро амирлигидаги кўплаб вилоятлар ҳақида анчагина кенг тўхталган бўлиб, муаллиф Ғузур (Ғузур) ҳақида ҳам бирламчи маълумотларни

келтириб ўтган[12]. “Таърихи Ҳумоюн”да Ҳузур беклиги (вилояти)нинг географик жойлашуви, чегаралари, аҳолиси, шаҳар ва қишлоқлари ҳақида бирламчи маълумотлар ўрин олган. Унга кўра Бухоро амирлигининг шарқий томонларига тўғри келувчи Ҳузур вилояти Ҳисор тоғларига киравериши бошланишида жойлашган бўлиб, бу ердан Бухорои шарифгача бўлган масофа 23 фарсахдир. Ҳузурнинг шарқий чегаралари Маччи тоғигача чўзилган бўлиб, Бойсун вилоятига унинг шимолидаги Кетмончопти-тепа тоғиг орқали чегарадош бўлиб, жануби Киришик амлоклиги ва Кухитанг тоғигача, шимоли Яккабоғ беклигигача, ғарби эса Қарши вилоятига қарашли Янги-кент амлоклигига туташ эди[13;95-Б].

Ушбу муаллиф беклик маркази Ҳузур (Ғузур) шаҳрининг ички тузилиши ҳақида ҳам бирмунча кенг тўхталиб, шаҳар кўрғони - қалъасининг қадимий бинолардан бири бўлиб, Афросиёб қурдирган бинолардан бири экани, бу ер “наҳри азим” (Катта дарё) бўйида жойлашган эди. Ғузур қалъасини бу дарё уни уч томондан шарқ, жануб ва ғарбдан ўраб турган бўлиб, учта дарвозали эди. Ғузур шаҳридаги бозор расталари анчагина маъмур ва бир қатор карвонсаройларга эга бўлгани ва бу ерда савдо-сотик жуда ривожланганига эътибор қаратган Гулшаний кўрғон ичида иккита жомеъ ва ҳайит масжиди ҳамда олтига беш вақт намоз қилинадиган кунлик масжид жойлашгани, шаҳар атрофида 35 та масжид ва учта мадраса борлигига урғу беради [14;99-Б].

Манғит ҳукмдорларининг тарихини ўз ичига қамраб олган Муҳаммад Мир Олим Бухорийнинг “Фатҳ-нома йи салатин (Тарих-и Султан Саййид Амир Насруллоҳ)” асари бўлиб, Муҳаммад Олимбекнинг буюртмаси билан ёзилади. Бу вақтда у котиб вазифасида бўлган, уни Амир Насрулла ўз даврида Ғузур беклигига ҳоким лавозимига тайинлаган[15;34-Б].

XX асрнинг илк чорагида Бухоро амирлиги, умуман олганда, Ўрта Осиё минтақасида юз берган сиёсий ўзгаришларга гувоҳ бўлган ва ўша кезлардаги муҳим воқеликларни қоғозга туширган, келиб чиқиши амирликка қарашли Балжувон беклигига мансуб бўлган Муҳаммад Али ибни Муҳаммад Саид

Балжувоний ўз асари “Тарихи Нофейй” (Фойдали тарих)ни 1927 йилда ёзиб тугаллаган бўлиб, асарда Ғузур беклигига доир қизиқарли маълумотлар учрайди[16]. Қизиғи шундаки, муаллиф бухоролик бир қатор тарихнавислардан фарқли ҳолда ушбу жой номини “Хузур” эмас, “Ғузур” шаклида келтириб ўтади[17;32-Б].

Асардаги қайдлардан маълум бўлишича, XX асрнинг илк ўнйилликларида Бухорода жадиличлик ҳаракатлари кучайган кезларда Бухоро муфтиларидан бири Домулло Муҳаммад Икромнинг ўғиллари ушбу ҳаракатларда фаол қатнашадилар. Бухоро амири унинг фарзандларини жазолаб дастлаб Карманага, кейин эса Ғузурга сургун қилади. Бу ерда уни Ғузур тўраси бўлмиш Олимхонинг амакиси қатл эттиради[18;78-79-Б]. Ғузур беклигининг Шўро ҳукуматига қарши курашидаги ўрнига оид маълумотлар ҳам “Тарихи Нофейй”да келтириб ўтилган бўлиб, асарда ғузурлик Мулла Абдужаббор Якдаста, Қарши беклигидан Турдибек, Шаҳрисабзда Додҳоҳбек “босмачи”лар орасида машҳур бўлганликлари қайд этилади [19;81-Б].

Хуллас, XIX аср охири – XX аср бошларида Ғузур беклиги тарихига доир ёзма маълумотлар билан қисқача танишиб чиқиш шуни кўрсатадики, бу даврда Ғузур Қашқадарё воҳасининг ўрта ва қуйи оқимида, дарёнинг чап ҳавзасида жойлашган ҳудудларни ўз ичига олган бўлиб, бу ҳудудда юз берган сиёсий ва этномаданий жараёнлар минтақа тарихини ёритишда муҳим аҳамиятга эга.

Адабиётлар:

1. Ханьков Н.В. Описание Бухарского ханства. –СПб, 1843. – С. 78-79.
2. Ханьков Н.В. Описание Бухарского ханства. – Б. 64.
3. Кун А. А. Очерки Шагрисебского бекства . [Записки императорского русского географического общества по отделению этнографии.](#) – СПб : ИРГО, 1880.
4. Маев Н.А. Очерки Гиссарского края. МСТК. Вып. 5. 1889
5. Қаюмов А. XIX аср этнографик тадқиқотларида Бухоро амирлигининг жанубий-шарқий бекликлари аҳолиси этник таркиби масалалари. XIX – XX аср бошларида Марказий Осиёда интеллектуал мерос: анъаналар ва инновациялар илмий тўплами. – Тошкент, 2018. – Б. 93-94.

6. Искандаров Б.И. Из истории Бухарского эмирата (Восточная Бухара и Западный Памир в конце XIX века). М.: Вост.лит., 1958. – С. 9-10.
7. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976. – С. 66-122.
8. Мирзо Салимбек. Кашкўли Салимий. Таворихи муттақадимин ва муттахарин. Форс-тожик тилидан ўзбекчага ўгирган Н. Йўлдошев. – Бухоро: “Бухоро”, 2003. – Б. 8.
9. Мирзо Салимбек. Кашкўли Салимий. Таворихи муттақадимин ва муттахарин. – Б. 288.
10. Мирзо Салимбек. Кашкўли Салимий. Таворихи муттақадимин ва муттахарин. – Б. 288.
11. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Тошкент: Муҳаррир, 2009. – Б. 99.
12. Муҳаммад Содикқочаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн. Бачоп-тайёркунанда, мураттиб ва сарсухан Ҷўрабек Нарзиев.- Душанбе, 2006.
13. Муҳаммад Содикқочаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн. – Б. 95.
14. Муҳаммад Содикқочаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн. – Б. 99.
15. Холназарова Л. С. XIX аср маҳаллий муаллифларнинг асарларида манғит ҳумдорлари тарихи. XIX – XX аср бошларида Марказий Осиёда интеллектуал мерос: анъаналар ва инновациялар илмий тўплами. – Тошкент, 2018. – Б. 34.
16. Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофеий (Фойдали тарих). Тожик тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари Ш. Воҳидов ва З. Чориевлар. – Тошкент: Академия” нашриёти, 2001.
17. Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофеий (Фойдали тарих). Б. 32.
18. Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофеий (Фойдали тарих).- Б. 78-79.
19. Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофеий (Фойдали тарих). Б. 81.